

կան դալառնիլը հարձակման ենթարկվեցին էրզրումի փաշայության զորքերի կողմից, որոնց միացել էին Ղրիմից բերված 500 թաթարներ:

1639 թ. Կոստանդնուպոլսում կնքված հաշտության, Բաղդադը և Արա-րական Իրաքը անցան թուրքերին, իսկ Անդրկովկասի սահմանները մնացին անփոփոխ<sup>54</sup>: Սկսվեց տեական խաղաղության մի շրջան, որը նշանավորվեց տնտեսական և մշակութային կյանքի որոշակի վերելքով:

##### 5. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ 1639 Թ. ԿՆՔՎԱԾ ԹՈՒՐԲ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ ՀԵՏՈ

Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև ստեղծված կայուն խաղաղությունը մեծապես նպաստում էր հրկու բրկրների տնտեսական վերելքին և առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը:

Ժամանակակից աղբյուրները նշում են դարամիջին Թուրքիայի ճանաչարհներով իրանական հում մետաքսի արտահանման աճը: Կ. Պոլսից մինչև Սպահան երթևեկություն էր «առանց երկյուղի և ահու» գրում է ժամանակակից պատմիչը<sup>55</sup>:

1636—1638 թթ. Իրանում դեղերած Օլեարիի վկայությամբ՝ Գիլանը արտագրում էր 8 հազար հակ հում մետաքս, Մազանդարանը՝ 2 հազար, Շիրվանը՝ 3 հազար, Ղարաբաղը՝ 3 հազար, Վրաստանն ու Հայաստանը՝ 5 հազար: Արտադրած մետաքսից երկրում մնում էր մեկ հազար հակ, մնացած 20 հազարը՝ արտահանվում էր: Երեսուն տուրի անց ուղեգիր Շարգենը Իրանի արտահանած հում մետաքսի քանակը 22 հազար բեռ (44 հազար հակ) էր հաշվում, որոնցից 12 հազար բեռը՝ Գիլանից, 3 հազարը՝ Խորասանից, նույնքան Շիրվանից և 2 հազարը՝ Ղարաբաղից<sup>56</sup>:

Եթե անգամ անվերապահորեն ստույգ չհամարենք այս տվյալները, դուրձյալ հավանական կ'ունա այն վերելքը, որ 1639 թ. կնքված պայմանագրից հետո ունեցել էր Իրանի արտաքին առևտուրը:

Իրանի և Թուրքիայի առևտրական կապերի ամրացումը մեծապես նպաստավոր եղավ շահական և սուլթանական կառավարությունների կողմից հովանավորված հայ առևտրական կապիտալի զարգացման համար: Առավել շոշափելի էր, մանավանդ, Իրանի և Թուրքիայի առևտրական կենտրոնների՝ Նոր Զուղայի և Կ. Պոլսի հայ մեծատուներին ու խոշաների նյութական բարեհալսությունը:

Եվրոպական ուղեգիրներին պատմելով Նոր Զուղայի խոշաների մեջ կային այնպիսիները, որոնց կարողությունը 60—200 հազար թումանի էր հասնում: Նոր Զուղայի հայերը պետական գանձարան էին մուծում կես միլիոն թումանից ավելի հարկ: Շահին ու խոշորագույն ֆեոդալներին պատկանող հում մետաքսի և մետաքսամանվածքների վաճառումից ստացվող եկամուտը գանձվում էր դարձյալ նրանց ձեռքով: Խոշայական վերնախավի կշիռը մեծ էր ոչ միայն Նոր Զուղայ արվարձանի, այլև համազգային գործերում: Վճռական էր խոշաների գերը մանավանդ էջմիածնի կաթողիկոսների ընտրության հարցում: Ազատ ելումուտ ունենալով արքունիքում, օտար երկրների հետ կապված խո-

<sup>54</sup> Թուրք-իրանական սահմանագծի մանրամասն նկարագիրը տե՛ս զԼ. VI:

<sup>55</sup> Տե՛ս Զաֆարիա Սարկավադ, Բ, էջ 26:

<sup>56</sup> Տե՛ս Chardin J., Voyage en Perse, Paris, 1811, հատ. II, էջ 112:

շոր խոջաններից ոմանք ազդեցություն ու կշիռ ունեին անգամ Իրանի արտա-  
րին քաղաքական խնդիրները վճռելիս: Հաճախ իրանական կառավարությունը  
օտար պետությունների հետ կապված դիվանագիտական հանձնարարություն-  
ները վստահում էր նրանց<sup>57</sup>: Եթե հայ պատմիչները XVII դարի առաջին քա-  
ռորդը ներկայացնում էին որպես Արևելյան Հայաստանի ավերման պատմու-  
թյուն, նույն դարի երկրորդ և երրորդ քսանհինգամյակները բնութագրում են  
որպես նրա նորոգման պատմություն: Առանձնապես աշխուժացել էր Թուրքիա  
տանուղ առևտրական մայրուղու վրա ընկած Երևանի շինարարությունը, նրա  
բնակչության և Արաքսի հովտում գտնվող ավանների ու գյուղերի կյանքը:  
Ուշագրավ է Կարբի ավանի օրինակը Արարատյան դաշտում: Զաքարիա Սար-  
կավազը հիշատակում է այդ ավանի մեծատուն Հակոբջանին, որը առևտրա-  
կան գործերով կապված էր Թուրքիայի հետ: Նրա որդի Տուվաթ բեկը բաղ-  
մացրել էր հորից ստացած անասունների, այգիների, ջրաղացների թվաքա-  
նակը: Վերջինիս եղբայրներից մեկը մեռավ Թուրքիայում, մյուսը՝ Գիլանում:  
Սրանց ունեցվածքը աճեց հաջորդ սերնդի օրոք՝ 90-ական թվականներին: Հա-  
կոբջանի թոռ ուլարոն Ավաղը ավանի համար կառուցեց հույշեն եկեղեցի,  
որի բակը Որդկան գյուղից ջուր հասցրեց «փողրակա և գնդա» և դարնանը  
հորդացող ջրերը հավաքելու համար փորեց արհեստական լիճ<sup>58</sup>:

Արարատյան դաշտի գյուղերը կապվում էին շուկայի հետ և վաճառքի հա-  
նում իրենց արտադրանքը: Տեղական խոջանները դրամական միջոցներ էին  
ներդնում՝ անշարժ գույքեր և եկամտաբեր կալվածներ գնելու համար, տիրում  
էին այգիների, ջրաղացների, դինգերի, տների, անասնահոտերի և անգամ  
ամբողջ գյուղերի: Այսպես, Նորք, Նորագեղ, Եղվարդ, Ամիրի դյուղ և Ֆայջի  
դյուղերը ամբողջությամբ կամ մասամբ պատկանում էին երևանցի խոջա Սի-  
թին ու նրա ժառանգներին, Ղարադոյունլու գյուղը խոջա Սուբխասի սեփակա-  
նությունն էր<sup>59</sup>: Իրենց հերթին Երևանյան երկրի խոշոր ֆեոդալները և էջմիած-  
նի վանական տնտեսությունը մխրճված էին առևտրական և փողային ծավա-  
լուն գործարքների մեջ: XVII դարի կեսերին, ինչպես Կենտրոնական Իրանում,  
այնպես էլ Արևելահայաստանում սիրտ համագործակցություն կար հայ աշ-  
խարհիկ և հոգևոր կալվածատերերի ու ապրանքատերերի միջև:

Թուրք-իրանական առևտրի հանգուցակետերի հետ լծորդված Երևանի և  
Նախիջևանի երկրներում սկսում է աշխուժանալ քաղաքի մանր արհեստագոր-  
ծությունը և ծավալվել գյուղական տնտեսության ապրանքայնացումը՝ զարկ  
տալով ֆեոդալական ունեռալի իրացմանը: Արարատյան դաշտի բերքն ու  
ֆեոդալներին վճարվող բնատուրքը՝ բամբակը, յուղը, պանիրը, ճրագուն, կա-  
շին և այլն, արտահանվում էին Թավրիզի կողմերը: Պիտի կարծել, որ փոխա-  
դարձաբար Երևանում վաճառահանվում էին Թավրիզի արհեստագործության  
ապրանքներն ու չոր մրգերը կամ Մակվի շրջանում մթերված հացաբլիթները:

Տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը համընթաց վերականգնվում էին  
թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում ավերված տներն ու քարա-  
վանատները, ճանապարհներն ու ոռոգման սիստեմը:

<sup>57</sup> Ալիշան. Սիսական, էջ 419 և հտն. և 443:

<sup>58</sup> Տե՛ս Զաքարիա Սարկավազ, II, էջ 131 և հտն.:

<sup>59</sup> «Զամբու», էջ 121, 127 և հտն.: Նաև Ս. Պողոսյան, Եկեղեցական հողատիրությունը Երե-  
վանի խանությունում XVII—XVIII դդ. (Երևանի համալսարանի չիտ. աշխատություններ, հատ.  
13, էջ 149 և հտն.):



XVII դարի 60-ական թվականներին Նոր Զուղայում կային հայ վաճառականների կառուցած ապարանքներ և 24 եկեղեցիներ, որոնց թվում նաև Ամենափրկիչ հոյաշեն վանքը:

Ապրանքա-փողային հարաբերությունների զարգացումը զարկ էր տալիս պետական հարկերի և ֆեոդալական ռենտայի աճին, ժաղալվում էր վաշխառությունը և տեղի էր ունենում գյուղի ու քաղաքի զանգվածների տնտեսական քայքայում: XVII դարի վերջին քառորդում այս ամենը նկատելի են դարձնում իրանի տնտեսական այն վայրէջքը, որն իր հերթին պատճառ էր դառնում երկրի քաղաքական կյանքում հետզհետե նկատելի դարձող անկմանը<sup>60</sup>: Այս երեւույթն ուներ նաև արտաքին պատճառներ:

1622 թ. անգլիական և հոլանդական ռազմանավերի օգնությամբ շահ Աբբասը սյորտուգալացիներից ետ էր խլել Հորմուզ կղզին՝ հիմք դնելով Բանդար-Աբբասի նավահանգստին: Այդ իսկ ժամանակից անգլիացիները Հորմուզում անմաքս ելումուտ ունեին և նրա եկամտի մի մասի տերն էին: 1640-ական թվականների կեսերին նման իրավունքների հասան նաև անգլիացիների հետ մրցող հոլանդացիները: Անգլիական և հոլանդական առևտրականներին հատկադրված այդ արտոնությունները խախտում էին այն մենաշնորհը, որ իրանի արտաքին առևտրի մարզում մինչ այդ վայելում էին հայ առևտրականները: Դարավերջին արժարժվող տնտեսական տագնապը նվազեցնում էր երկրի առևտրական պահանջարկը, իսկ բարձր դասակարգի ներկայացուցիչները նախապատվություն էին տալիս անգլիական մահուդին՝ «լոնդրա»-ին և հնդկական շալերին<sup>61</sup>:

1667 թ. Շարդենը Սպահանում հիշատակում է «լոնդրա» անունով վաճառատեղին, որտեղ հայ վաճառականները բացառապես անգլիական ապրանք էին վաճառում: Նա վկայում է, որ Եվրոպայից Հնդկաստան ու Հնդկաստանից Եվրոպա հայ վաճառականները քարավաններով հսկայական քանակով ապրանքներ էին փոխադրում: Իրանական թավիշը, զարբաֆն ու կերպասը մասամբ արտահանվում էր Ֆուսաստան, Լեհաստան և միայն աննշան չափով ներմուծվում Արևմտյան Եվրոպա, ուր իրանական հումուլթի մշակումը ավելի էժան էր նստում<sup>62</sup>: Արտասահմանյան շուկայի պահանջարկի նվազման հետևանքով իրանի մանածագործությունը գնում էր դեպի վայրէջք՝ թե ժաղալով, թե որակով: XVII դարի վերջերին այս երևույթը մեծ վնաս էր հասցնում իրանահայ առևտրականներին և միաժամանակ նվազեցնում իրանական պետության եկամուտները: Նվաղ բացասական դեր չկատարեց Հնդկաստան տանող օվկիսյան ճանապարհը, որը ծանր հարված էր հասցնում իրանի քարավանային առևտրին, միջազգային ապրանքափոխանակության մեջ բարձրացնելով ծովակալ տերությունների նշանակությունը:

Սրա հետ միաժամանակ XVII դարի վերջին քառորդում իրանում զգալի էին դառնում ապրանքա-փողային հարաբերությունների զարգացման մյուս բացասական հետևանքները: Ֆեոդալական ճնշումները և կեղեքումները սաստկանում էին. ծանրացող հարկերից ու տուրքերից զատ գյուղացիությունը ավելի ու ավելի էր նեղվում խանական վարչության և հարկահան պաշտոնյաների ու բարաթատերերի կեղեքումներից: Վաշխառուներն ու ապրանքատե-

<sup>60</sup> Նմա. «История Ирана...», էջ 366:

<sup>61</sup> Նմա. Tavernier J. B., Les six voyages, Paris, 1679, էջ 656:

<sup>62</sup> Տե՛ս R. du Mans, Etat de la Perse en 1660, Paris, 1890, էջ 186 և հոտն:

րերը յուրացնում էին անմիջական արտագրողների վաստակի զգալի բաժինը՝ հագեցնելով թև իրենց և թև իշխանավորների անկշռում տխորժակի:

Բնավճար և աշխատանքային հարկերից զտա<sup>63</sup> այլադավաններից, այդ թվում նաև հայերից, գանձվում էր նաև զրամական գլխահարկ (աջիդյա)<sup>64</sup>, XVII դարի կեսերին յուրաքանչյուր տղամարդուց մեկ մսխալ (4,69 գրամ) ոսկի էր առնվում: Դարի 30-ական թվականներին Օլեարին գլխահարկի չափը հաշվում էր գերմանական 2 ռայխսթալեր (8 արասի): 1666 թ. գլխահարկի գանձումը Ագուլիսում կապալով էր տրվում, մարդագլուխ 12,5 արասի հաշվով<sup>65</sup>: Իհարկե, գլխահարկի պետական չափը դրանից ցածր պիտի եղած լիներ: Բայց ականք է, որ Օլեարիից հետո շուրջ 30 տարիների ընթացքում գլխահարկի չափը բարձրացել էր՝ անդրադարձնելով փողային հարարերությունների զարգացման զուգընթաց գրամական հարկերի աճման և հպատակների կենսամակարդակի անկման իրողությունը: Հավասարապես ծանրաբեռնելով և՛ հարուստին, և՛ աղքատին, գլխահարկը խորացնում էր հպատակների անհավասարությունը և չքավորներին կախման մեջ դնում փողատերերից: Դարի 60—70-ական թվականներին կարիքավորները ստիպված էին լինում վաշխառուների մոտ գրավ դնել իրենց ունեցվածքը կամ վարձով մշակել նրանց ցանքադաշտերն ու այգիները<sup>66</sup>:

Երբեմն անվճարունակ հայերը հարկահաններից ազատվում էին միայն հավատափոխությամբ: Այսպես, Մակվի Թադեոս Առաքյալի վանքի վանահայրը իր հիշատակարանում 1691 թ. նշում էր. «Եւ քան զկարն ավելի հարկապահանջութեամբ նեղեն զազգն մեր և յոչ կարելն հատուցանել, յուրացութիւն անկանին»<sup>67</sup>: Հավատափոխության սպառնալիքը դաժան մի միջոց էր, որը ոչ այնքան նպատակ ուներ կրոնադարձության հարկադրել հայերին, որքան նրանց եկեղեցական իշխանությունը ծառայեցնել պետական հարկերի գանձման գործին: Անվճարունակ հարկատուների ապառկները ծածկվում էին նույնիսկ եկեղեցու եկամուտների հաշվին<sup>68</sup>: Այդ նպատակին էր ծառայում եկեղեցու գանձած գրամական առաւ հասույթների մի մասը:

1639 թ. հաստատված խաղաղությունը նվազ նպաստավոր եղավ Թուրքիայի ու մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի համար, որի տնտեսական կյանքի հիմքերը խախտվել էին ոչ միայն տեական արտաքին պատերազմների, այլև 1595—1628 թթ. ընթացքում պարբերաբար կրկնված ու ծավալված չալալիների ապստամբությունների պատճառով:

Չալալիների ապստամբությունները երկրի ավերածության, անիշխանության, սանձարձակ կեղեքման ու հնչման արդյունք էին: Երկրի արտագրողական ուժերի անկումը, ենիչերական կամայականությունների սաստկացումը կենտրոնական իշխանության դեմ ոտքի էին հանում ներքին նահանգների ղեկավորներին, ուժեղացնում նրանց դասալքումներն ու տրտունջները, հանգամանք, որ իրենց նպատակների համար ճարպկորեն օգտագործում էին կենտրոնական իշխանությունից դժգոհ բանակի միջին օղակի ծառայողներն ու տե-

<sup>63</sup> Հարկերի մասին մանրամասն տե՛ս գլ. VII:

<sup>64</sup> Տե՛ս Զաֆարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 68: Այսուհետև՝ Զաֆարիա Ագուլեցի:

<sup>65</sup> Տե՛ս P. Bedik, Chehil Sutun, Viennae, 1678, էջ 378:

<sup>66</sup> Մատենադարան, ձեռագիր № 3912, էջ 344ա:

<sup>67</sup> Տե՛ս Զաֆարիա Սաբկավազ, II, էջ 81:

յուսկան մասնի ֆեոդալները, Ենիշերական ուժերի վրա հանդիշող սուլթանական լուսնոսիրություն դեմ 1595—1608 թթ. ծավալվում է Կարա-Յաղիչիի ու նրա հղբոր՝ Դեյի Հասանի պիտուրած շարժումը, որից մեծապես տուժում է Արևմտյան Հայաստանի ու փոքրասիական նահանգների հայ ղյուղացիությունն ու քաղաքաբնակչությունը:

Ազարիտ Սասնեցին իր «Ողբ ի վերայ հարուածոց արեւելեան գաւառացն և աշխարհին հայոց ի ձեռաց ճելալեանց» խորագրով չափածո գրվածքի մեջ Սեբաստիայի նահանգի ավերման ու ավարառման մասին հայտնում է.

Եւ Եազըճին գարունն ելեալ,  
Եւ ի Սեւաստ դիմաւորեալ,  
Եւ դաղաքն կոխեալ, առեալ,  
Բազում աւարս ժողովեալ.  
Զբոլոր երկիր գերեցուցեալ  
Զինչս և զապրանս, յափշտակեալ.  
Վասն այն սաստիկ մեծ սով ելեալ,  
Եւ հաց ուրեք շեղև գըտեալ...<sup>68</sup>

Մի ձեռագրում Մելիքսեթ եպիսկոպոս Սեբաստացին գրում է, թե Կարա Յաղիչին «...Բազում աւուրս նստեալ յեղր քաղաքին այրեաց և աւերեաց ղգեղեցկաշէն քաղաքն և զաւանքն մինչ զի ամայի մնաց Սեբաստիա թեմովն ու վիճակովն բազում ժամանակս»<sup>69</sup>:

Դեյի Հասանի ապստամբության ժամանակ մեծապես տուժում է վաճառաշահ քաղաք Թոխաթն ու իր շրջակայքը, հայ ժողովրդի համար ստեղծելով չափազանց ծանր վիճակ: Այդ մասին մեզ են հասել Ստեփաննոս Թոխաթեցու, Հակոբ Բաթուկենցի և Ազարիտ Սասնեցու ողբերը: Թոխաթի ու նրա շրջակայքի հայ բնակչությունը ջալալիներից ահաբեկված զանգվածորեն արտագաղթում էր երկրից:

Եւ բնակիչք միանգամայն  
Եղեն ամենըն ցիր և ցան.  
Յօտար երկիր պանդխտեցան՝  
Ի Ֆրանկստան և Պարսկաստան.

գրում է Հակոբ Բաթուկենցը<sup>70</sup>:

Դեյի Հասանի մահից հետո, ջալալիների շարժումը շարունակվում է ու ավելի ընդարձակվում: Կազմակերպվում են բազմաթիվ ապստամբական նոր խմբեր, որոնք թուրք պատմագիր Քաթիբ Չելեբիի բառերով ասած «...զենք ու դինամիթներ ձեռք բերելով, հեծյալ ու հետեակ առանձին խմբերով ցրվեցին երկրի տարբեր մասերը ու շարունակեցին թալանն ու կողոպուտը, բռնություններն ու բռնաբարությունները»<sup>71</sup>:

1608—1610 թթ. ծավալված մի նոր շարժման գլուխ է անցնում Զանփուլադ-օղլին, որը ոտքի ելնելով սուլթանական իշխանության դեմ, հայտնի չա-

<sup>68</sup> «Հանդէս ամսօրեայ», 1936, էջ 328.

<sup>69</sup> Մատենադարան, ձեռագիր № 1875, էջ 229ր.

<sup>70</sup> Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 609.

<sup>71</sup> Մ. Կ. Զուլալյան, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966, էջ 165.



փոլ արտահայտում էր նաև ինքնազիխության ձգտող բուրգ ցեղապետերի, ինչպես նաև Սիրիայի ու Լիբանանի արար ընակչության տգատարար զայրամագրությունները: 1622—1628 թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Հայքում ծավալվում է էրզրումի Աբաղա փաշայի գլխավորած ջալալիների ապստամբությունը: Ուղղված լինելով ենիչերիների դեմ, Աբաղայի շարժումը նպատակ ուներ վերականգնել սուլթանական միապետությունը: Փաստորեն, այս շարժումը ևս սնվում էր ժողովրդական զանգվածների կողոպուտով, ջլատում կայսերապետության միասնությունն ու հղորությունը և դրսևորում նրա ներսում սաստկացող ֆեոդալական անկարգությունը<sup>72</sup>:

Աբաղա փաշայի ապստամբության ճնշումով շէին վերանում «ջալալի» կոչված շարժումները: Սրան հետևեցին նորերը: 1632 թ. կառավարության դեմ ապստամբեց ինքը՝ Աբաղա փաշայի ապստամբությունը ճնշող սերդար խոսրեվ փաշան, որը կառավարական զորքերից պարտություն կրեց ու գլխատվեց նույն տարում: 1648 թ. կառավարության դեմ մեծ ապստամբություն բարձրացրեց Սերաստիայի վալի (կառավարիչ) Վարվար Ալի փաշան, որը ջալալիների մի մեծ բանակի գլուխ անցած շարժվում է դեպի մայրաքաղաք և պարտություն կրում: Երկրի տարբեր մասերում ապստամբություններ են բռնկվում նաև հետագա տարիներին:

Ներքին և արտաքին պատերազմների համար նյութական միջոցներ հայթայթելու անհրաժեշտությունը մի կողմից, ապրանքա-փողային հարաբերությունների զարգացումը՝ մյուս կողմից, պատճառ էին դառնում, որ Թուրքիայում քաջահայտ կողոպուտի կերպարանք ստանար քրիստոնյաների գերեվարումը, ստրկացումն ու կեղեքումը, նրանց դատապարտելով լիակատար թըշվառության:

Նշված շարժառիթներից զատ, թուրք նվաճողները հայ աշխատավորներին գերեվարում էին նաև արքունի ռազմական շինությունների համար: Թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ արյունարբու սուլթան Սելիմը և Անգլերկովկասն ու Ատրպատականը կողոպուտի ենթարկող սուլթան Մուրադ III-ը խնայում էին Թավրիզի և Նախիջևանի հազարավոր հայ արհեստավորների կյանքը սոսկ այն պայմանով, որ նրանք Կ. Պոլիս փոխադրվեն՝ մայրաքաղաքի կառույցներում աշխատելու համար: Թուրքական և պարսկական աղբյուրներում հայ «հյուսների» կամ «քարգործների» անվան տակ հաճախ հայ ճարտարապետներ էին գերեվարվում Արևմուտք՝ սուլթանների շքեղանքին ու սնապարծանքին հագուրդ տալու նպատակով<sup>73</sup>:

Արևմտյան Հայաստանում չկար միակերպ քաղաքական վարչություն: Մի շարք գավառներում թուրքերի գերիշխանության տակ հարատևում էին բուրդ ամիրների ու ցեղապետների ժառանգական տիրույթները, մնացած գավառներում գործում էր սուլթանի կողմից նշանակված փաշաների ռազմական և վարչական ասպարատը: Վիլայեթների փաշայության պաշտոնը արքունիքը հանձնում էր առավելագույն վճարողին: Փաշաները հարկ էին վճարում սուլթանին և դրա փոխարեն անվերջ կողոպտում էին վիլայեթի բնակիչներին: Այս ճանապարհով նրանք հայթայթում էին ոչ միայն պաշտոնի համար վճարած

<sup>72</sup> Զալալիների մասին տե՛ս Մ. Զուլայանի նախորդ ծանոթագրության մեջ նշված աշխատությունը:

<sup>73</sup> Տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն հայ գաղթականության, հատ. Գ, մասն Ա, Կահիրե, 1961, էջ 256:

գինը, այլև ամրապնդում իրենց դիրքն ու պաշտոնը: Եթե քուրդ ամիրների ժառանգական տիրապետության հենարանը նրանց ղինված աշխրաթներն էին՝ հանդիսանալով «տեսարբ ընտանեաց և տանց, և գեօղից և անդաստանաց»<sup>74</sup>, ապա հպատակներին կեղեքումների ենթարկող փաշաների հաճախ կարճատև և հենց այդ պատճառով աներասան իշխանության նեցուկը հանդիսանում էր սուլթանի հրամանին ենթարկված «ենիշերիների» և «ղուլների» ղինված ուժը: «Եւ ունի սա ընդ ձեռամբ իւրով,—գրում է էրզրումի փաշայի մասին Հակոբ Կարնեցին,—իսպահիք և գիւղօրէից տէրք, ենկիշարիք և բերթորէից պահապանք, թագաւորական ղուլ և ծառայ, որ տամբք և տեղօք ևս գրեալ կայ զանունս նոցա ի դրունս արքունի, որ հանապազ օլաֆայն և հացն կուտեն, և, ունի ԼՌ (30 հաղար) ոգի, թող զքրդաց պարոնայքն, որ առանց գրի և թոշակի են»<sup>75</sup>:

Ենիշերիների անհաստատ ոռճիկը տրվում էր հպատակներից գանձվող հարկերի հաշվին: Դա մի կատարյալ պատուհաս ու շարիք էր վերջիններիս համար: XVI—XVII դարերում ղինված այդ բանակն էր, որ հաճախակի ըմբոստանում էր սուլթանների գեմ, ուժ տալով ջալալիների շարժմանը, որոնց, ինչպես տեսանք, երբեմն զխավորում էին կենտրոնի դեմ ապստամբած ղինվորական փաշաները: Ահավոր շափեր ընդունեց, մանավանդ, էրզրումում Աբաղա փաշայի զխավորած ապստամբությունը:

Երբեմն սուլթանները փորձում էին ջալալիներին բավարարել քուրդ ամիրների հաշվին և սա պատճառ էր դառնում վիլայեթների կեղեքման ու ճնշման, ինչպես նաև ամիրական ու փաշայական սիստեմների արյունահեղ բախումների: Նման բախումներից մեծապես տուժում էր վիլայեթների հպատակ ժողովուրդը, մանավորապես Արևմտահայաստանի գյուղացիությունը: Ժամանակակիցները հիշատակում են Զեզիրեի քուրդ Շարիֆին, որն ասպատակում ու ավերում էր Արևմտյան Հայաստանը, սովի և ընչազրկության դատապարտելով հայ բնակչությանը<sup>76</sup>: Մեծապես տուժեց գավառահայ ռայան, մանավանդ ջալալիների ապստամբության հետ կապված ավերածություններից ու կողոպուտներից: Ժամանակակիցները սոսկում առաջացնող գույներով են նկարագրում աննախընթաց այն սովը, որ առաջ եկավ թե Արևմտյան և թե Արևելյան Հայաստանում՝ XVII դարի սկզբներին տեղի ունեցած թուրք-իրանական պատերազմի և ջալալիների կատարած ասպատակությունների հետեւյալ: Զալալիների երկյուղից գյուղացիները ամիսներով լքում էին իրենց տունն ու աշխատանքը, փախչում դեպի ամրացած վայրերն ու լեռների փապարները, որի հետևանքով հացի և ամեն տեսակի ուտելիքի ծայրահեղ սղություն առաջացավ<sup>77</sup>:

Արտաքին և ներքին անընդմեջ պատերազմների հետևանքով, որոնք շարունակվեցին մինչև 1639 թ., ավերվել էին Երևանի և Չորսի, Լոռու և Փամբակի, Շիրակի և Կարսի, Վանի և Մուշի, Խնուսի և Ալաշկերտի շրջանները: Տեական պատերազմներն ու ավերումները ռայնպէս անապատ արարեն այս սահրաթ (սահմանամերձ) երկրներս, որ Արզրումայ հետ մինչև Երևան միայն

<sup>74</sup> «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 397:

<sup>75</sup> Նույն տեղում, էջ 560:

<sup>76</sup> Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 519, էջ 78բ—79ա:

<sup>77</sup> Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 87:



բերդորայքն ի շէն մնացին»<sup>78</sup>։ Հայերի արտագաղթը այս ժամանակ ձգվում էր դեպի Կ. Պոլիս, Բաղկաններ, Լեհաստան, Ղրիմ և Սև ծովի եղրերը<sup>79</sup>։ Այս իրադարձություններն ի նկատի ունի XVII դարի կեսերին ապրած Առաքել Դավրիժեցին, երբ անապատի հետ Լ համեմատում Հայաստան աշխարհը, որի զավակները «վտարանդեալք և տարամերժեալ յերկիր օտար և յազգ ալլասեռ և ալլալեղու... օր աւուր առ սակաւ սակաւ նուազին»<sup>80</sup>։

1611 թ., Կ. Պոլսում եղած ժամանակ, Սիմեոն Լեհացին գրում էր, թե այդ քաղաքում հազիվ 80 տուն տեղաբնակ հայեր կան, մինչդեռ եկվորների քանակը 40 հազար տնից անցնում է։ Ընդամին փոքր չէր հայ զաղթականների թիվը նաև Թուրքիայի եվրոպական նահանգներում։ «Ի Պոլստանայ մինչև Ստամպոլ, պոլթուն Ուսումէլին մինչև մեծն Վանատիկ» չկար քաղաք կամ գյուղ, կամ ավան, ուր չլինեին հայ ժողովրդի տաճագիր բեկորներ<sup>81</sup>։

Պոլսահայ բնիկները կամ գավառներից գաղթած ու մայրաքաղաքում ուռնացած հայ ամիրաներն ու խոջաները ժողովրդի հաշվին հարստանալու և գոփելու բացառիկ նպաստավոր հնարավորություն ունեին։ Նրանցից ոմանք որպես տուրքերի կապալառուներ և թուրք ավագանուն սպասարկող սեղանավորներ, վայելում էին նույնիսկ սուլթանների վստահությունն ու հովանավորությունը։ Գավառներում ևս կային շորպաճի կոչվածներ, որոնք իրենց բոլի մեջ էին պահում տեղի ազդեցիկ երեւելիներին։ Հարկավ խիստ վստահելի ու տեսական չէր սրանց բացառիկ վիճակը սուլթանների ու փաշաների կամայականությունների տակ։ Սրանց սրընթաց վերելքը նույնքան դյուրությամբ էր տեղի ունենում, որքան և անուկնկալ անկումը։

Հասարակական այս վերնախավերի հակապատկերն էր ժողովրդական զանգվածների վիճակը։ Սիմեոն Լեհացին նկարագրում է Սաամբուլի «եսիր րազարում» հայ գերիների վաճառահաման սրտաճմլիկ պատկերը. «Որք ծերք են և պառաւք նստել են։ Իսկ զաղջկունս և զմանկունս, զտղայս և զաղվորներես կանայս տէլլալնին ատեալ ի ձեռս չղոսա՝ շուրջ ատէին և ծախէին որպէս զձի և զջորի. և զայս ժողովեալ ի տեղի ինչ կամ ի մօտանի՝ իբրև զոչխարս ի փարախի։ Իսկ գնօղքն եկեալ բանային զերեսս և Վծօցս կոյս աղջկանց և դամենայն մարմինս նոցա շօշափէին յոտաց մինչև ի գլուխ, դի մի փոս, խոց կամ ալլ ինչ սպի վեր ունիցին։ Եւ նոքա լուռ և անմունչ կային, և զորս հաճէին՝ դնէին, և որոշեալ ի հօրէ, ի մօրէ կամ ի քերաց և յեղբարաց բաժանեալ առեալ տանէին ի տուն»<sup>82</sup>։ Խոստում նկարագրություններ ունի Լեհացին նաև արեւմտահայ բնաշխարհի հայ բնակչության մասին։ Արեւմտյան Հայաստանի խրճիթները նա նմանեցնում է լուսագուրկ ախոռների, իսկ փոքր մուտք ունեցող խորափոր ու խավարշտին տնակներում պատսպարված քաղաքաբնակչության մասին գրում է, թե դատապարտված էին աղքատ ու տառապալից կյանքի, հնթակա զրկանքի և խտրանքի, զրպարտությունների ու տուգանքների և մանավանդ հավելյալ հարկումների։ Գավառական քրիստոնյաները զրկված էին լավ շուկա հազնելու կամ մեծ տուն ու այգի ունենալու իրավունքից։ Նրանց արգելված էր անգամ ձի, ջորի կամ էջ հեծնելը։ Հակառակ պարագային պետք

<sup>78</sup> Մանր ժամանակագրություններ, II, էջ 566 և հտն.։

<sup>79</sup> Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 88 և 147 և հտն.։

<sup>80</sup> Նույն տեղում, էջ 54։

<sup>81</sup> Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, Վիեննա, 1936, էջ 8։

<sup>82</sup> Նույն տեղում, էջ 18—19։



է «ուլսիւ» կոչված դրամական տուգանք վճարեին: «Ամեն տեղ եղ կու բանեցնին, ալ ու բեռ բառնան, ալս հեծնան»,— գրում է Լեհացին<sup>83</sup>:

Երեսնական թվականների մասին Հակոբ Կարնեցի ժամանակագիրը զանազանությամբ էր, որ Թուրքիայում «ցեղ ու ցեղ և ազգի-ազգի սուտ պատճառաւ հարկաւ պահանջութիւնն և կեղեքելն անասելի է և անպատմելի, և անողորմ տուգանն առնում ի քրիստոնէից»<sup>84</sup>: Ավելի ուշ՝ 1667 թ. Սամուել դպիր էրզրումցին տրտնջում էր «սու անրուծելի կողոպտին զմեզ որպէս աւազակ ի լեռնի»<sup>85</sup>:

Մեծ շարաշահումներ էին լինում, մանավանդ, ջիղջիի գանձման ժամանակ: Տակավին Սիմեոն Լեհացին էր նշում, որ խարաջը (ջիղջեն) գանձվում էր անգամ ընտանիքի պանդխտած սնդամների դիմաց: Դարավերջին Վանում մարդագլուխ 1,5 ոսկի խարաջ էին առնում:

Խարաջի հիմնական չափից զատ սահմանված էր նաև հավելյալ տուրք: 1698 թ. ռես Միրաքը կազմում էր արհեստավորների վճարելիք «աւելորդ գլխահարկի» հատուկ ցուցակ, «ամենայն ոք թէ ուսթաքար և թէ ռամիկ տացէ դխարաջն ըստ դիպման աւուր և ժամանակի»: Այս հիման վրա Վանում մարդագլուխ «մէկ-մէկ ոռուպ (քառորդ) խարաջի կոտոր (հավելյալ հարկ) մոլովեցին»<sup>86</sup>:

Արևմտյան ռազմաճակատի կարիքները հոգալու պատրվակով Թուրք հեծյալները բռնագրավում ու վաճառում էին անգամ վանքերի ու եկեղեցիների խաչերն ու ավետարանները, ավարի ենթարկում հայ գյուղերն ու բնակավայրերը: Հարկահանումը ստանում էր կողոպուտի բնույթ, պատճառ դառնալով նստակյաց բնակչության նորանոր արտագաղթների: Ռազմական ավարառումներից զատ, սաստկանում էին քուրդ ու թուրքմեն ցեղապետների կամ ջալալի գարձած «զոռբանների» ասպատակումներն ու կողոպուտները: Հետևանքը եղավ այն, որ դարավերջին շուրջ հինգ տարի փախստական գյուղացիությունը դրկվեց հերկ ու ցանք անելու հնարավորությունից<sup>87</sup>:

Թուրքական նահանգներում իշխող բարբարոսության ու կոտորածների այս ընդհանուր պատկերը ամբողջական էր դառնում Բաղեջի, Խոշաբի, Մոկսի, Զուլամբիկի, Սպարկեսուտի, Խիզանի, Հզուլի և քրդական խիսանկախ այլ ամիրություններին հպատակվող հայ բնակչության ծանր կալուցիամբ: Այս վայրերում խաֆիրության մատնված հայ գյուղացին քուրդ ամիրների ու բեյերի ճորտն էր, ենթարկված էր նույն կեղեքումներին ու կոտորածներին: Միջադեպերից, որը հատկանշական էր օսմանյան ռայայի համար ընդհանրապես:

Օգտվելով արևմտահայ ժողովրդի ծանր վիճակից, իրենց պրոպագանդն ու ժողացնում էին կաթոլիկ միսիոներները, քարոզչական գործունեության հանգրվաններ դարձնելով միջազգային առևտրի ուղիների վրա ընկած հայաբնակ քաղաքները: Հենարաններ ստեղծելով հայ հասարակության վերնախավում, նրանք հավատացնում էին, թե հայերի ազատությունը կարող է իրականանալ միայն «Ֆրանկների» միջամտությամբ, որոնք, իբր թե, քրիստոնյաների ազատագրման համար է հենց, որ պատերազմում են Թուրքերի դեմ: Այս

<sup>83</sup> Նույն տեղում, էջ 193—194:

<sup>84</sup> «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. II, էջ 563:

<sup>85</sup> Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, II, էջ 390:

<sup>86</sup> «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. II, էջ 417 հտն. և 420:

<sup>87</sup> Տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1954, էջ 249 և հտն.:

բարոզչությունը նպաստում էր կաթոլիկության տարածմանը, որն, իր հերթին, էրզրումում, Թոխաթում և Կ. Պոլսում սաստկացնում էր հայադավանների և նորադարձների բախումները<sup>88</sup>։ Հայ գյուղաշխարհը թափանցող «ֆրանկացած» ազգակիցները գայթակղության օրինակ էին դառնում գյուղացիների համար։ «Եւ որչափ բովանդակ գեղօրեք տեսեալ զֆրանկանալն քաղաքացւոյ իւրեանց, և գայթակղեալ ի նոցանէ ուրացան ամենքն զհաւատս Քրիստոսի» և այս այն հույսով, թէ «ֆրանկք գան և թագաւորութիւն հաստատեն մեզ», — գրում է XVIII դարի սկզբներին արեւմտահայ եկեղեցականներից մեկը՝ Գևորգ Մխլեբյանը<sup>89</sup>։

#### 6. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ—ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԻՐՔՆՐԻ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ՈՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՉԱԿԱՆ ԶԱՆՔՆՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թուրք-իրանական տեական պատերազմների և Հայաստանում դրանց առաջացրած ավերումների ու քայքայման հետևանքները ակներև են նաև այն խոր տագնապից, որի մեջ XVII դարի առաջին քառորդում դեգերում էր հայ կյանքում իշխող գլխավոր գործոններից մեկը՝ ազգային եկեղեցին։ Նվաղ նկատելի չէին այն դրական ջանքերը, որ ձեռնարկվում էին նույն դարի երկրորդ և երրորդ քառորդում՝ ազգային եկեղեցին տագնապալի վիճակից հանելու, հայ ժողովրդի ազգային-եկեղեցական միասնությունը վերականգնելու և նրա ազատագրական ջանքերը գլխավորելու ուղղությամբ։

Պատմական աղբյուրները մոռյլ գույներով են ներկայացնում հայ եկեղեցու XVI դարի վերջերի և XVII դարի առաջին երկու-երեք տասնամյակների կացությունը։ Վանքերը, որոնք նախընթաց դարերում հանդիսացել էին հայ միջնադարյան գրականության և գիտության հանգրվանները, քայքայված և ամայացած վիճակում էին։ Եկեղեցական գիրն ու գրականությունն անգամ այդ ժամանակ չէին հետաքրքրում եկեղեցու սպասավորներին։ «Էր խափանեալ ընթերցումն սուրբ գրոց», — գրում է Առ. Դավրիժեցին, — որք էին արհամարհեալ յաշ նոցա, հողով և մոխրով լցեալ և անկեալ յանկեան ուրեք. վասն զի ոչ ճիշտ գիտէին և ոչ զօրութիւնս գրոց»<sup>90</sup>։ Գրչության կամ ընթերցման փոխարեն վանքերն ու վանականները տարված էին սեփական անդաստաններն ու գույքերը բազմացնելու, սեփական ուխտարների ու արջառների հոտերը աճեցնելու հոգսով։ Սեպուխ սեփականատերերը վաճառքի էին հանում վանքի ու եկեղեցու գույքերը կամ փոխանցում իրենց ազգականներին ու հոմանիներին։ Ինչպես նշում է Դավրիժեցին, լքելով «հոգևոր» պարտավորությունները, նրանք անց էին կացնում իրենց օրերը հեշտասիրությամբ ու զվարճությամբ, գինարբության, աշխարհիկ կատակներով ու խրախճանքով։ Աշխարհական իշխանների պես, նրանցից ոմանք հագնում էին մոռ ու մավի կամ կրում սուր ու հրազեն։ Լինում էին զեպքեր, որ սրանք տիրանում էին տանտերների ու մեկիքների պաշտոններին<sup>91</sup>։

<sup>88</sup> Տե՛ս 2. Քյուրտյան, Ա. Տը-լա-Մոթոնի ուղեգրութենեն հայոց մասին։ Առանձնատիպ, էջ 8։

<sup>89</sup> Գևորգ վարդապետ Մխլեբյան-Օղլի, Գիրք վիճարանութեան ընդդէմ երկարեակաց, Կ. Պոլիս, 1734, էջ 84։

<sup>90</sup> Առ. Դավրիժեցի, էջ 290։

<sup>91</sup> Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 288—290, Հմմտ. նաև Գր. Դաւաճազի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1915, էջ 296 և հտն.։ Այսուհետե՛ Գր. Դաւաճազի։